

Kosova ve Kuzey Makedonya Türk Ağzlarında Kıpçakça Fonetik Unsurlar Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on Kipchak Phonetic Elements in Turkish Dialects of Kosovo and North Macedonia

Elifnur Yıldız Yalçındağ

Öğr. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi

Rektörlük, TÖMER, Kırklareli/Türkiye

e-posta elifnuryldz023@gmail.com

orcid 0000-0003-3463-2500

doi 10.54316/dilarastirmalari.1361565

Atıf

Citation

Yıldız Yalçındağ, Elifnur

(2024). Kosova ve Kuzey

Makedonya Türk

Ağzlarında Kıpçakça

Fonetik Unsurlar Üzerine

Bir Değerlendirme. *Dil*

Araştırmaları, 34: 119-138.

Başvuru

Submitted

16.09.2023

Revizyon

Revised

12.12.2023

Kabul

Accepted

21.02.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two

Öz

Türk dili, tarihî gelişim seyri içinde birçok bölgede konuşulmuş ve yazı dili olarak kullanılmıştır. Tarihî devirlerden itibaren yazı dili olarak kullanılan Türkçe, Orta Asya coğrafyasında, batıda Avrupa'nın ortalarına kadar yayılmış, kuzeyde Sibirya sınırlarına kadar erişmiş, güneyde Afrika'nın kuzey sahasıyla birlikte, Hindistan boyunca gelişim göstermiştir. Türk dilinin gelişimine devam ettiği bölgelerden biri de Balkanlardır. IV. yüzyılda Hun Türklerinin Balkan coğrafyasına gelmesiyle bu bölgede Türklüğün ve Türkçenin tohumları atılmıştır. Devam eden süreçte bu coğrafyaya Avarlar, Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar yerleşmiştir. XIV. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Balkanlara gelmesiyle Anadolu'da yaşayan Oğuz Türkleri bu coğrafyada konuşlanmıştır. Balkanlarda bahsi geçen Türk topluluklarının kullandığı Türkçe ile Slav dilleri birbiriyle temas ederek bu coğrafyada konuşulan Türk ağzlarının oluşmasına yardımcı olmuştur. Çalışmamızı ihtiva eden Kuman-Kıpçak etkisi ise XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Moğolların İdil bölgesine yaptıkları akınlar neticesinde Kuman-Kıpçak Türklerinin, Balkanlar ve Macaristan'a kadar gelmesiyle başlamıştır. Kuman-Kıpçak Türkleri, buradaki Türk topluluklarının sayısını arttırmış ve bölgenin Türkleşme sürecini hızlandırmışlardır. Bahsi geçen zorunlu göçün neticesinde bölgede varlığını idame ettiren dillerle birlikte bölgeye dâhil olan diller sentezlenmiştir. Balkanlarda yaşayan Türk ağzlarında bu sahaya yerleşen Oğuz boylarının kullandığı Türkçenin büyük etkisiyle birlikte Kıpçakça etkisini de dil hususlarında tespit etmek mümkündür. Çalışmamızda Kuzey Makedonya ve Kosova üzerine yapılmış olan Türk Ağzları çalışmalarından istifade

referees and confirmed to be free of plagiarism.

ederek göze çarpan Kıpçakça fonetik unsurları, örnekler vasıtasıyla ele alarak tanıklamaya çalıştık. Anadolu ağızlarında Kıpçakça fonetik unsurlar daha önceki çalışmalarda müstakil olarak ele alınmıştır. Batı Rumeli ağızlarında Kıpçakça fonetik unsurların değerlendirildiği bir çalışma henüz yapılmamıştır. Söz konusu çalışmayla Batı Rumeli Ağızlarından olan Kuzey Makedonya ve Kosova Türk Ağızlarında Kıpçakça etkisini gözler önüne sermeyi ve alandaki eksikliği gidermeyi amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Kıpçak Türkçesi, Batı Rumeli Ağızları, Kuzey Makedonya ve Kosova Türk Ağızları, Fonetik.

ABSTRACT

Turkish language has been spoken and used as a written language in many regions in the course of its historical development. Turkish, which has been used as a written language since historical times, has spread from Central Asia to the middle of Europe in the west, reached the borders of Siberia in the north, and developed along the northern part of Africa and India in the south. One of the regions where the Turkish language continues to develop is the Balkans. With the arrival of the Hun Turks to the Balkan geography in the fourth century, the seeds of Turkishness and Turkish were sown in this region. In the following period, Avars, Pechenegs, Kuman-Kipchaks settled in this geography. With the arrival of the Ottoman Empire in the Balkans in the fourteenth century, Oghuz Turks living in Anatolia settled in this geography. Turkish and Slavic languages used by the aforementioned Turkish communities in the Balkans came into contact with each other and helped the formation of Turkish dialects spoken in this geography. The Kuman-Kipchak influence, which is the subject of our study, started with the arrival of the Kuman-Kipchak Turks to the Balkans and Hungary as a result of the raids of the Mongols to the Idyll region from the end of the thirteenth century. The Kuman-Kipchak Turks increased the number of Turkish communities here and accelerated the process of Turkification of the region. As a result of the aforementioned forced migration, the languages that existed in the region and the languages included in the region were synthesized. In the Turkish dialects living in the Balkans, it is possible to detect the influence of Kipchakian as well as the great influence of Turkish used by the Oghuz tribes who settled in this region. In our study, we tried to witness the prominent Kipchak phonetic elements by taking advantage of the studies on Turkish dialects in North Macedonia and Kosovo. Kipchak phonetic elements in Anatolian dialects have been dealt with separately in previous studies. A study evaluating the Kipchak phonetic elements in Western Rumelia dialects has not been conducted yet. With this study, we aimed to reveal the effect of Kipchak in the Turkish dialects of North Macedonia and Kosovo, which are among the dialects of Western Rumelia, and to eliminate the deficiency in the field.

Keywords: Balkans, Kipchak Turkish, Western Rumelia Dialects, North Macedonia and Kosovo Turkish Dialects, Phonetics.

EXTENDED ABSTRACT

Research Purpose: The Kuman-Kipchak influence in the Balkans started with the arrival of the Kuman-Kipchak Turks to the Balkans and Hungary as a result of the raids of the Mongols to the Idyll region, especially from the end of the XIIIth century. The Kuman-Kipchak Turks increased the number of Turkish communities here and accelerated the process of Turkification of the region. As a result of the migration, the Balkan languages spoken in the region as well as the Turkish dialects were influenced by Kipchak Turkish in terms of phonetics, morphology and vocabulary, and this influence has continued until today. Kipchak phonetic elements in Anatolian dialects have been discussed separately in previous studies. A study evaluating the Kipchak phonetic elements in Western Rumelia dialects has not been conducted yet. This study aims to fill this gap in the field. Our study consists of the determination and evaluation of Kipchak phonetic elements in the Turkish dialects of Kosovo and North Macedonia, which are among the dialects of Western Rumelia. Thus, it is aimed to reveal the effect of Kipchakian in North Macedonia and Kosovo Turkish dialects, which are among the dialects of Western Rumelia.

Research Questions: When did the Kuman-Kipchak Turks arrive in the Balkan region? What are the phonetic changes accepted as Kipchak elements? Why are some phonetic changes in Anatolian dialects, which are thought to be Kipchakian phonetic elements, not discussed in this study? What are the Kipchakian phonetic elements detected in the Turkish dialects of Kosovo and North Macedonia from Western Rumelia Dialects?

Scope: As a result of the dominance of the Kipchaks in a wide geography, many language elements continue to exist in the region. It is known that the Kuman-Kipchak Turks came to the Balkans and Hungary as a result of the raids of the Mongols to the Idyll region from the end of the XIIIth century. It is known that there are place names of Kipchak origin in Hungarian. Besides, there is also a Kipchak language influence around the Danube. Our study is limited to the Turkish dialects of Kosovo and North Macedonia, which are among the dialects of Western Rumelia. Phonetic traces of Kuman-Kipchak Turkish were searched in the Turkish dialects spoken in the mentioned countries. A literature review on the subject was made, theses, articles, papers, etc. studies on the Turkish dialects of Kosovo and North Macedonia were examined. In addition, many issues of "Çevren" magazine published for a long time in Kosovo and "Sesler" magazine published for a long time in North Macedonia were meticulously scanned, and references were made to the important parts of the studies on linguistics and folklore used in the research.

Methodology: The survey method was used in the study. First of all, the studies on the history of Kuman Kipchak Turks were scanned and the sections to be cited on the subject were determined. Then, information about the development of Kuman Kipchak Turkish was given. The studies (theses, journals, articles, papers, etc.) on the Turkish dialects of Kosovo and North Macedonia were scanned. Especially the language and folklore studies in "Çevren" and "Sesler" magazines were analyzed in detail. "Çevren" magazine is a masterpiece for Kosovo Turkish dialects and "Sesler" magazine is a masterpiece for North Macedonia Turkish dialects. In the studies on linguistics and folklore in these journals, examples of Kipchak phonetic elements were meticulously identified and labeled. These examples were then evaluated under appropriate headings related to phonetic sound changes.

Conclusions: Our study involves the identification and evaluation of Kipchak phonetic elements in the Turkish dialects of Kosovo and North Macedonia, which are among the dialects of Western Rumelia. When the studies on the aforementioned Turkish dialects are examined, examples of /o/>/u/ change are found to be rare in both dialects. The /ö/>/ü/ change is characteristic of the dialects in question. In the Kosovo Turkish dialects of Mamusha, Prizren and Pristina, the /ü/ vocalic is used instead of the /ö/ vocalic. While the /ö/ vocalization is very rare in Kalkandelen, one of the North Macedonian Turkish dialects, the /ü/ vocalization has replaced /ö/ in Kocacik Turkish dialect. The change of /g/, /ğ/>/y/ in the internal vowel was detected in a single example in Kosovo Turkish dialects, and it was rarely

seen in North Macedonia Turkish dialects. While the change of /f/>/p/ in the front vowel is seen especially in the words "fayton" and "fasulye" in Kosovo Turkish dialects, it is found in the word "fayton" in North Macedonia Turkish dialects. The /h/ derivation in the front vowel is observed in Kosovo and North Macedonia Turkish dialects, especially in loanwords. Examples where the /t/ consonant is preserved are found in the word "tiçen" in Kosovo Turkish dialects. It is limited to a few examples in North Macedonian Turkish dialects.

0. Giriş

Türk dili, tarihî gelişim seyri içinde birçok bölgede konuşulmuş ve yazı dili olarak da kullanılmıştır. Tarihî devirlerden itibaren yazı dili olarak kullanılan Türkçe, Orta Asya coğrafyasında, batıda Avrupa'nın ortalarına kadar yayılmış, kuzeyde Sibiryaya sınırlarına kadar erişmiş, güneyde Afrika'nın kuzey sahasıyla birlikte, Hindistan boyunca gelişim göstermiştir. Türk dilinin gelişimine devam ettiği bölgelerden biri de Balkanlardır. Balkan coğrafyasında Türklüğe ait ilk izlerin varlığı IV. yüzyıla kadar uzanmaktadır. IV. yüzyılda Hun Türklerinin Balkan coğrafyasına gelmesi "Kavimler Göçü"nü tetiklemiş ve Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle devam eden bir dizi olaylar silsilesini başlatmıştır. Tarihsel süreç içerisinde Balkan coğrafyasında zuhur eden bir diğer Türk topluluğu Avarlardır. Avarlar bu bölgede yaklaşık 120 yıl hâkimiyet sürmüşlerdir.

X. yüzyıl ortalarından itibaren Tuna nehri civarına Peçeneklerin göçmeye başladıkları bilinmektedir. Peçeneklerin Bizans Devleti'yle uzun yıllar boyunca süren mücadelesi Balkan tarihi ile ilgili birçok araştırmada ele alınmış ve detaylıca incelenmiştir. Peçenekler 1050 yılında Trakya'yı yağmalamıştır. Bizans bu yağmalamanın önünü almak için Anadolu'dan birçok asker toplamış, Peçeneklerin saldırısını Edirne'de geri püskürtmeyi amaçlamıştır. Peçenekler bunun haberini almış ve 1050 yılında Edirne'yi kuşatmıştır. Peçenekler bu saldırıyla kalmayıp Marmara sahilleri boyunca akımlar yaparak Ergene Nehri boyunca ve Lüleburgaz'ı ve daha sonra Chariopolis'i de (Hayrabolu) yağmalamışlardır (Tolan 2015: 295, 296).

Bizans imparatoru Aleksî, Peçenek başbuğu Tatuş'un elinde bulunan Silistre'yi işgal etmek istiyordu. Bizans imparatorunun bu haberini alan Tatuş, Kumanları yardıma çağırmaya gitmiştir ve giderken askerlerine Bizans'ın üzerine hücum etmesini emretmiştir. Bu hücum karşısında çaresiz kalan Bizans askerleri muhasaradan vazgeçmiştir. Bunu fark eden Peçenekler saldırıya geçmiş ve Bizans'ı büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Fakat Peçenekler bu yenilgiden çok istifade edememiştir. Bunun sebebi Peçeneklerin başbuğu Tatuş, muhasara karşısında mücadele etmek için Kumanları yardıma çağırması, Kuman askerleri muhasara sona erdikten sonra bölgeye gelmiştir. Buna rağmen Peçeneklerin Bizans'tan birçok ganimet ve esir aldığını görünce bu ganimetten kendilerine de verilmesini istemiştir. Bunu kabul etmeyen Peçeneklerin Kumanlarla olan ittifakı sona ermiş; birbirlerine düşman olmuşlardır. Bizans, bu düşmanlığı fırsat bilmiş ve Peçenekleri büyük bir bozguna uğratmak için Kumanların yardımını istemiştir. 1091 yılında yapılan Lebunium muharebesinde Bizans ordusu, Kumanların da

desteğiyle Peçenekleri büyük bir hezimetle uğratarak onların Balkanlardaki hakimiyetlerine son vermiştir. (Uydu Yücel 2015: 311-315). Bu büyük yenilgi neticesinde savaştan sağ olarak kurtulan Peçeneklerin bir kısmı Tuna boyuna ve Macaristan'a gitmiştir. Bizanslılara esir düşen Peçeneklerin bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da Balkanlara yerleştirilmiştir. XII. yüzyıl başlarına kadar Makedonya'da Moglena civarında "Moglena Peçenekleri" nin yaşadığı bilinmektedir (Kurat 1937: 229).

Çalışmamızı ihtiva eden Kuman-Kıpçak Türkleri, XI. yüzyıl ortalarında Harezmi ile komşu olmuş ve doğu ile güney sınırı Talas nehrine kadar uzanmıştır (Kurat 1972: 69). Kumanlar, Balkanlarda XII. yüzyılda Bizanslılar ve Peçeneklerle birlikte tarih sahnesine çıkmıştır.

Kumanlar farklı ulusların tarihî kaynaklarında değişik adlarla adlandırılmıştır. Bizanslılar onları "Kuman" olarak adlandırmıştır. Latin kaynaklarında "Cumanus" olarak geçmektedir. Macarlar, onlara "Kun, Kuman" ya da "Paloç" demiştir. Ermeniler "Chardeş" olarak adlandırırken Almanlar ise "Falon" ya da "Falb" olarak adlandırmıştır (Rasonyi 1971: 136). Kıpçak kelimesinin asli şekli ise Kıpçak 'Kıbçak)'tır. Daha sonra ses değişimleri ile Kıpçak, Kıpçak, Hıfçak ve Hıfçak şekillerine de girmiştir (Karamanlıoğlu 1994:XVII).

Kıpçaklar da Peçenek ve Uzlar gibi Güneydoğu Avrupa bozkırlarında bir devlet kuramamışlar, daha çok topluluklar hâlinde yaşamışlardır.

1061'den itibaren Kıpçaklar, Rus topraklarını kuşatmaya başlamışlardır. 1078'de Bizans'a isyan eden Peçeneklerle birlikte Edirne'yi muhasara etmişlerdir. 1083-1096 ve 1109-1114 yıllarında Bizans'a karşı akınlar yapmışlardır. 1080'li yıllarda Kıpçaklar, Tuna boylarından Kafkaslara; Batı Sibirya'dan Müslüman Orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurmuşlardır (Uydu Yücel 2022: 420).

1185-1237 yılları arasında Tuna'nın güney bölgesinde topluluklar hâlinde yaşayan Kıpçakların Bizans-Bulgar istiklâl mücadelelerinde büyük rol oynadığı bilinmektedir. Bizans'la yapılan mücadeleyi kazanarak İkinci Bulgar Devleti'nin başına geçen Çar Asen'in (1187-1196) Kıpçak menşeyinden geldiği ve daha sonraki Bulgar hükümdarlarından bir kısmının da Kıpçak olduğu kaynaklarda ifade edilmiştir (Rasonyi 1944: 422).

Kıpçaklar, 1091'de Macaristan'a, 1093'te de Bizans coğrafyasına akın etmişlerdir. 1103-1184 yılları arasında Kıpçaklar, Ruslarla mücadele etmiş ve Rus ordularına karşı büyük bir yenilgiye uğramıştır. 1238'de Rusya'nın kuzeyi Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın eline geçmiştir. Kıpçaklar Moğol ordusu karşısında başarısız olmuş ve Kıpçak birlikleri Don ve Donets havzasında darmadağın olmuştur. Bu mücadeleden kaçabilenler Macaristan'a ve Balkanlara sığınmıştır (1239). Kıpçakların büyük bir kısmı Moğol istilâsı sırasında İdil Bulgarlarının topraklarındaki ormanlık sahaya gitmiştir. Bu olay, eski İdil Bulgar yurdunun tamamen Kıpçaklaşmasında büyük bir rol oynamıştır (Uydu Yücel 2022: 420). Moğol istilasından sonra Kıpçak Türklerinin bir kısmı da Kuban boylarından ve Kafkas dağları eteklerinden Dağıstan'a kadar gitmişlerdir.

Buradaki Türk zümrelerinin sayısını çoğaltmış ve bölgenin Türkleşme sürecini hızlandırmışlardır.

Günümüzde Avrupa’da ve Kafkaslarda bulunan Kıpçak varlığı, yukarıda bahsi geçen tarihî ve siyasî nedenlere bağlı gelişmeler neticesinde meydana gelmiştir. Göç eden Kıpçak Türklerinin dışında Deşt-i Kıpçak’ta kalan bir kısım Kıpçak Türk’ünün Moğolların hâkimiyeti altına girdikleri görülür. 1240’lı yıllarda Batu Han komutasındaki Moğollar, tüm Deşt-i Kıpçak alanını ve Kırım yarımadasını ele geçirmiş ve burada yeni bir devlet düzeni tesis etmeye çalışmıştır (Özyetgin 2006: 9). “Deşt-i Kıpçak” tabiri XI. yüzyılın ortasından XIII. yüzyılın ilk yarısına; Moğol istilâsına kadar olan dönemdeki Kıpçak Hanlığı’nın yayıldığı sahayı ifade etmektedir (Safran 2015: 342).

Balkanlarda uzun süre varlığını koruyan Kıpçak Türkleri, ardında bazı izler bırakmışlardır. Türk varlığının bu izlerini bölgedeki yer adlarında, konuşulan dillerde ve kültürlerde, Balkan coğrafyasında geçmişte olduğu gibi günümüzde de varlığını idame ettiren Türk ağızlarında görebilmek mümkündür.

Kıpçakların geniş bir coğrafyada kurmuş oldukları hâkimiyet neticesinde bölgede birçok dil unsuru varlığını korumaya devam etmektedir. Macaristan’da Kıpçak menşeli yer adlarına rastlamak mümkündür. Bunun yanında Macarcada da Kıpçak dil unsurlarının etkisi tespit edilmiştir (Rasonyi 1971: 145). Tuna civarında da Kıpçakça dil etkisi mevcuttur. Romen dillerinde bulunan Türkçe kelimelerin çoğu ve yer adlarından bazıları Kıpçaklardan hatıra olarak günümüze kadar varlığını sürdürüştür. Romanya’nın kuzeyindeki Basarabya bölgesi bölgede kurulan ilk Romen devletinin Kıpçak kurucularının adını taşımaktadır. Ayrıca XV. ve XVI. yüzyıl arşiv belgelerinde belirtilen devlet erkânının adları arasında birçok Kıpçak adına rastlanmaktadır (Rasonyi 1971: 151).

Kıpçak Türkçesi, Batı Türkçesinin kuzey grubuna mensup olmasına rağmen asıl gelişmesi bir başka bölgede, Mısır ve Suriye’de meydana gelmiştir Bunun sebebi, pek çok Kıpçak gencinin köle ve cariye olarak satılması neticesinde özellikle XIII ve XIV. yüzyıllarda Ön Asya ve Mısır’a getirilmiş olmasıdır (Eckmann, 2014: 52). Türkmen, Altın Orda ve Harezmi’den gelen Türkler de bu bölgede önemli bir nüfusa sahipti. Çeşitli siyasî ve sosyal sebepler neticesinde bu bölgeye göç eden Kıpçak Türkleri, yaklaşık 300 yüzyıl süresince hâkimiyet süren bir Memlûk-Kıpçak devleti etrafında resmî yazı dili durumundaki Memlûk Kıpçakçasını oluşturmada önemli bir etkiye sahiptir. Bugün tarihî Kıpçak Türkçesine ait en zengin dil malzemesi bu alandan elde edilmektedir. Bu alanda Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kaleme alınmış edebî eserler yanında, sözlük ve gramerler Türk dili tarihî için büyük bir öneme sahiptir. Bu yazı dilinin en önemli özelliği, Arap dilinde Türkçe için yazılmış çok önemli sözlük ve gramer kitaplarının olmasıdır (Özyetgin 2006: 11).

Orta Türkçe döneminde Türk dilinin Batı kolunu Kuman-Kıpçak ve Oğuz boylarına mensup olan Türklerin lehçeleri meydana getirmektedir. XIII. yüzyılda teşekkül eden ve değişik dil özellikleri gösteren yeni yazı dillerinin ortaya çıkışı, Oğuz ve Kıpçak gibi Türk boylarının batıya doğru göçleri ve farklı bölgelere

yayılmasıyla daha da belirgin hâle gelmiştir. Kıpçaklar uzun süre Türkmenlerle birlikte yaşamışlardır. Bu sebeple Kıpçak Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında çok yakın bir ilişki bulunmaktadır. Kıpçak Türkçesi hakkındaki en eski bilgiler Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ünde geçmektedir. Buna göre Kıpçak Türkçesi ile Oğuz Türkçesinin birbirine benzerliği dikkati çekmektedir. Bu lehçeleri konuşan gruplardan birinin zamanla kuzeye, diğerinin güneye göç ederek birbirinden uzaklaşmaları iki lehçede bazı dil unsurlarının farklılaşmasına sebebiyet vermiştir (Bilgin ve Hacıeminoğlu 2022: 421).

Türkiye Türkçesi ağzlarıyla ilgili yapılan çalışmalarda Kıpçakça unsur olarak kabul edilen bazı fonetik değişiklikler söz konusudur. Bu fonetik değişiklikler çoğunlukla /g/, /ğ/ >/v/, /ç/ >/ş/, Ø >/h/, /o/ >/u/, /ö/ >/ü/, /ñ />/y/, /s/ >/h/ olarak ele alınmaktadır. Genellikle yuvarlak ünlü yanındaki /ğ/ ünsüzünde görülen /g/, /ğ/ >/v/ değişimi, Türkiye Türkçesi ağzlarıyla ilgili yapılan birçok çalışmada Kıpçak grubu lehçelerine ait bir özellik olarak kabul edilmektedir. Gürer Gülsevin'in "Türkiye Türkçesi Ağzlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 1: (G>V Değişmesi)" isimli çalışmaya göre söz konusu değişiklik, Oğuz grubu lehçe ve ağzlarında çoğunlukla yuvarlak ünlüler yanında görülürken, Kıpçak grubu lehçelerinde hem yuvarlak hem de düz ünlüler yanında meydana gelen düzenli bir ses olayıdır. Bu ses değişikliğinin, düz ünlüler yanında da meydana geldiği bazı ağız bölgelerinde gerçekten Kıpçakça bir unsur olabileceğini belirten Gülsevin, yine de konuya temkinli yaklaşılması gerektiğini ifade etmiş; en azından ilgili ağzlarla Kıpçak grubu lehçeleri arasında morfolojik denklilikler ve leksik koşutluklar ortaya konuncaya dek bu örneklerin Kıpçakça unsur olarak değerlendirilmemesi taraftarı olduğunu belirtmiştir (2009: 253-254). Kosova ve Kuzey Makedonya Türk ağzlarında /g/, /ğ/ >/v/ değişimi sadece yuvarlak vokallerin yanında tespit edilmiştir. Bu sebeple söz konusu değişim Kıpçakça fonetik unsur başlığı altında ele alınmamıştır. Kosova ve Kuzey Makedonya Türk ağzlarında ç>ş değişimi tespit edilmesine rağmen Kıpçakça fonetik unsur başlığı altında ele alınmamıştır. Bunun sebebi Gürer Gülsevin'in "Türkiye Türkçesinde Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 2: (ç>ş Değişmesi)" isimli çalışmadır. Bu çalışmaya göre söz konusu değişime Kıpçakça unsur olarak yaklaşırken dikkat etmek gereklidir. Gülsevin'e göre Türkiye Türkçesi ağzlarında kapalı hecenin son sesi konumunda iken yaygın olarak görülen /ç/ >/ş/ değişimi, Kıpçakçanın sadece bir kolunda ve her zaman (başta, iki ünlü arasında, kapalı hece sonunda) görülen /ç/ >/ş/ değişiminden farklı bir olaydır. Kapalı hecenin son sesi durumunda /ç/ >/ş/ değişimi, Anadolu'nun sadece belirli bölgelerinde değil, tamamına yakınında görülmektedir. Hatta, Anadolu sahası dışındaki (İran, Irak, Azerbaycan, Türkmenistan, Bulgaristan) Oğuzlarda da, bu konumda iken /ç/ >/ş/ değişimi olur (Gülsevin 2008: 385).

Kuman-Kıpçak Türkçesinin etkisi Türkiye Türkçesi ağzlarında görülmektedir. Kıpçak Türkçesinin ağzlardaki yansımalarıyla ilgili müstakil çalışmalar yapılmıştır (bk. Demir 2000:417-424; Özgür 2002: 119-124). Balkanlarda Kuman-Kıpçak etkisi, özellikle XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Moğolların İdil bölgesine yaptıkları akınlar neticesinde Kuman-Kıpçak Türklerinin, Balkanlar ve Macaristan'a kadar gelmesiyle başlamıştır. Çalışmamızda Batı Rumeli

ağızlarından olan Kuzey Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında tespit edilen Kıpçakça fonetik unsur olarak düşünülen “Daralmalar” başlığı altında /o/>/u/ ve /ö/>/ü/ değişimleri, /g/, /ğ/>/y/, /f/>/p/ değişimleri, /h/ türemesi ile /t/ konsonunun korunması olmak üzere 6 alt başlıkta incelenmiştir. Bu fonetik unsurlar tespit edilirken Kuzey Makedonya ve Kosova üzerine yapılmış olan Türk ağızları çalışmalarından istifade edilip örnekler vasıtasıyla tanıklanmaya çalışılmıştır. Böylece Batı Rumeli ağızlarından olan Kuzey Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında Kıpçakça etkisini gözler önüne sermek amaçlanmıştır.

1. Daralmalar

1.1. /o/>/u/ Değişimi

Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi Gagauzcada, Kuzeydoğu Bulgaristan, Güneydoğu Bulgaristan ve Kuzey Makedonya Türk ağızlarının birçoğunda /*v/ / *w/ veya ikincil /*ğ/ / /*g/ ile /v/ / /w/ önünde bir /*o/ > /u/, /ö/ > /ü/ değişimi görülür. Yani birincil sayılan /ğ/ / /g/’ nin sızıcılaşarak kaybolması sonucunda kendinden önceki geniş yuvarlak ünlü daralır ve /o/, /u/’ya /ö/, /ü/’ye döner. Birincil veya ikincil /v/, /w/ ve /*ğ/, /*g/ den gelişen sızıcı /y/ konsonu ünlüleşerek kendinden önceki vokalle ikili ünlü oluşturur. /ou/, /öü/. Geniş ünlünün daralması, muhtemelen sözcük sonunun vurgulu olmasından kaynaklanmaktadır. Vurgunun sona kayması sebebiyle iki ünlünün son sesi /u/, /ü/ vurgulu duruma gelir. /ou/, /öü/ (Aydemir 2005: 29). Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden Codex Cumanicus, Kitâb-ı Gülistân ve Kamanets Vakayinâmesi’nde /o/ ve /ö/ ünlülerinin daraldığı örnekler tespit edilmiştir (Güner 2020:80). Günümüz Kıpçak lehçelerinden Tatarcada ön seste /o/>/u/ ve /ö/>/ü/ daralmaları görülmektedir (Öner 2013: 12).

Kosova ve Kuzey Makedonya Türk ağızlarında Kıpçakça etkisiyle meydana geldiği düşünülen /o/>/u/ değişiminin örnekleri aşağıda verilmiştir.

Kosova Türk Ağızlarında

Prizren

nuhut ‘nohut’, (Hafız 1980a: 57).

Mamuşa

kuyun ‘koyun’, yugur- ‘yoğur-’, dugur- ‘doğur-’, duruk ‘doruk’ (Morina 1985: 28).

Viçitırın

kaybulur ‘kaybolur’ mula ‘molla’, ruba ‘roba’ *Srp.* (“elbise, kıyafet”) (İğci 2010: 25).

Priştine

bumbalar ‘bombalar’, çuk ‘çok’, urda ‘orada’ (Tunuslu 2005: 55).

Gilan

çucugum ‘çocuğum), dugrusi ‘doğrusu), kumutani ‘komutani) (Jable 2010: 41).

Kuzey Makedonya Türk Ağzlarında**Üsküp**

yulunmiş ‘yolunmuş’, (Eren 1984: 101).

kuşureç ‘kokoreç’, çocuk ‘çocuk’, konuşma ‘konuşma’, sö_uk ‘soğuk’, pantul ‘pantolon’, çok ‘çok’ (Yıldız Yalçındağ 2022: 85).

Gostivar

buçosiye ‘bohçasıyla’ (Yusuf 1977: 104).

Kocacık

suuk ‘soğuk’ (Hasan 1995: 33).

Kumanova

buzuk ‘bozuk’, duruk ‘doruk’, turun ‘torun’ (Eckmann 1962: 113).

Dinler

buuş- ‘boğuş-’, duv- ‘doğ-’, duzdûri ‘dosdoğru’, kuv- ‘kov-’, kuvan ‘kovan’, uul ‘oğul’, suuk ‘soğuk’, suvan ‘soğan’, uv- ‘ov-’, dûri ‘doğru’, ûlak ‘oğlak’, ûşa- ‘okşa-’ (Eckmann 1960: 191).

Vrapçište

kaybulmiştir ‘kaybolmuştur’, kaybulmaz ‘kaybolmaz’, mula ali ‘Molla Ali’ (İbrahim 1997: 31). kua ‘kova’, bumba ‘bomba’, uruç ‘oruç’ (s. 32).

1.2. /ö/ > /ü/ Değişimi

İlk seslemede birincil sayılan geniş yuvarlak vokal+damak konsonu bazı Türk dili ve lehçelerinde geniş yuvarlak vokalin daralmasına sebep olmaktadır. Bu durum, şartlı ses değişiminden kaynaklanmaktadır. Damak konsonunun sızıcılaşması veya gelişimini sürdürerek kaybolması neticesinde kendisinden önceki geniş yuvarlak vokal daralır. Bahsi geçen daralma, Rodop, Dinler (Kuzey Makedonya), Bulgaristan'ın Gakçı, Milino ve -e ağzları gibi Rumeli ağzlarında yaygın olarak görülmektedir (Aydemir 1997: 20). Anadolu ve Rumeli ağzlarında görülen vokal değişimleriyle ilgili müstakil çalışmalar da mevcuttur (Caferoğlu 1964: 1-33).

/ö/ > /ü/ değişimi Kosova ve Kuzey Makedonya Türk ağzlarında yaygın olarak görülmektedir. Öyle ki Kosova Türk ağzlarının bazılarında ön hecede /ö/ vokalinin yerini /ü/ vokali almıştır (bk. Boz 2003: 1-12).

Kosova Türk Ağzlarında**Prizren**

Prizren Türk ağzında /ö/ vokali hiç kullanılmaz. Onun yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır.

cürmemiş ‘görmemiş’, cürmiş ‘görmüş’, cürsün ‘görsün’, ülmüş ‘ölmüş’, sükmüş ‘sökmüş’, cütürmüş ‘götürmüş’, süleysınıs ‘söylüyorsunuz’, süz ‘söz’, sülemişler ‘söylemişler’, ülürdünüs ‘öldürdünüz’, üldürmemiş ‘öldürmemiş’, üldürmiş ‘öldürmüş’, üldürsün ‘öldürsün’, (Hafız, 1980c: 116). çüye ‘köye’, çüde ‘köyde’, cüstersın ‘göstersin’, üle ‘öyle’, (s.117). cürünürüs ‘görünürüz’, cüzlerini ‘gözlerini’, cütürümüş ‘götürüyormuş’, cütürün ‘götürün’, cütürmişler ‘götürmüşler’, cüzünü ‘gözünü’, çüden ‘köyden’ (s.118). ülmesın ‘ölmesin’, çüde ‘köyde’, cürü ‘görüyor’, cütürecem ‘götüreceğim’, cütürü ‘götürüyor’, cütürürse ‘götürürse’, dünüy ‘dönüyor’ (s.119). cürma ‘görme’, cüre ‘göre’, çüpeğine ‘köpeğine’, çüpek ‘köpek’, üteye ‘öteye’ (s.120). sülesın ‘söylesin’, dünüy ‘dönüyor’, süler mi? ‘söyle mi?’, süler ‘söyle’ (s.122). cürürse ‘görürse’, cütürilar ‘götürüyorlar’ (s. 123). ününde ‘önünde’, cütür ‘götür’, cütürürüm ‘götürürüm’, ülümü ‘ölümü’ (s. 124). ügren ‘öğren’, çüpegi ‘köpeği’ (s. 125). süz ‘söz’, çütegi ‘köteği’, ülüsü ‘ölüsü’ (Hafız 1977: 125). çüpeğin ‘köpeğin’, ülümsüs ‘ölümsüz’, aç cüz ‘aç göz’, aç cüzli ‘aç gözlü’ (s. 126). arayan bulur, inleyen ülür (s. 127). cavur çütegi ‘gavur köteği’, cübegını çesmemek ‘göbeğini kesmemek’, cübegi kopmak ‘göbeği kopmak’, cünilden çıkmak ‘gönülden çıkmak’, cütü açık ‘götü açık’, cütü sakıs çinemek ‘götü sakız çignemek’, cüz cüre cünül beğene ‘göz göre gönül beğene’ (s.129). mumun sünmesi (s. 134). ürümce ‘örümcek’ (Hafız 1980a: 53). tübe ‘tövbe’ (s. 54). cürürler ‘görürler’, üpeceklar ‘öpeceklar’, üldilar ‘öldüler’, çüp ‘çöp’ (s. 55). cürdüm ‘gördüm’, cürdün ‘gördün’, cürdük ‘gördük’, cürdi ‘gördü’, cürdünüs ‘gördünüz’, cürdilar ‘gördüler’, cürmişim ‘görmüşüm’, cürmişin ‘görmüşsün’, cürmişik ‘görmüşüz’, cürmişsınıs ‘görmüşsünüz’, cürmişler ‘görmüşler’, cürim ‘görüyorum’, cürisın ‘görüyorsunuz’, cürü ‘görüyor’, cürisık ‘görüyoruz’, cürisınıs ‘görüyorsunuz’, cürilar ‘görüyorlar’ (s. 58). cüreecem ‘göreceğim’, cüreecısın ‘göreceksin’, cürecek ‘görecek’, cüreecısık ‘göreceğiz’, cüreecısınıs ‘göreceksiniz’, cürecekler ‘görecekler’ (s. 59). cüre ‘göre’, cürmiş ‘görmüş’, cüze ‘göze’, çüfteci ‘köfteci’, çüylerden ‘köylerden’, dünma ‘dönmeye’ nübet ‘nöbet’, süler ‘söyle’ (Jable 2010: 41). üdey ‘ödüyor’, üle ‘öyle’, ülüm ‘ölüm’, ümri ‘ömrü’, üteye ‘öteye’, ütüş ‘ötüş’, (s. 42).

Mamuşa

Mamuşa Türk ağzında ön seste /ö/ vokali yerine /ü/ vokali bulunmaktadır.

çümürlük ‘kömürlük’, cüzci ‘gözcü’, süzci ‘sözcü’, üteçi ‘öteki’, çülinınçı ‘köylününki’ (Kruezi Tunalıgil 1988a: 52). süleyiş ‘söyleyiş’, cüsteriş ‘gösteriş’, ürtü ‘örtü’, süri ‘sürü’, çüküntü ‘çöküntü’ (s. 55). cürmiş ‘görmüş’ (s. 56). şüle ‘şöyle’, üle ‘öyle’ (s. 62).

çüyün ‘köyün’ (Morina 1978: 202). süleyememiş ‘söyleyememiş’, dünmiş ‘dönmüş’, cürünce ‘görünce’, cütürilar ‘götürüyorlar’, cürsünla ‘görsünler’, üldürecek idi ‘öldürecekti’, dügerçen ‘döverken’, ününde ‘önünde’ (s. 203). dügey ‘dövüyor’, dügmiş ‘dövmüş’, düktükleri ‘döktükleri’, çümür ‘kömür’, ümür ‘ömür’, çüyün ‘köyün’, çüden ‘köyden’, ülmesın ‘ölmesin’, dükmeden ‘dökmeden’ (s. 204). dükmüş ‘dökmüş’, cürdün mi? ‘gördün mü?’, cürmek ‘görmek’, çülerın ‘köylerin’, çüyüne ‘köyüne’, cütürü ‘götürüyor’, bülmedıgımızı ‘bölmediğimizi’ (s. 205). bülmeymişle ‘bölüyorlarmış’, ügredi ‘öğretiyor’, düşedirla ‘döşetirler’, düşekley ‘döşekliyor’, dünersın ‘dönersin’, düşegın ‘döşegın’, dünüy ‘dönüyor’, cürila ‘görüyorlar’, ününe ‘önüne’ (s. 206). cürürse

'görürse', cürsünlar 'görsünler', cürmey 'görmüyor', cüzlerine 'gözlerine' (s. 207).

üçüz 'öküz' (Morina 1985: 23). ügret- 'öğret-', ümer 'ömer', üzlemiş 'özlemiş', ülüm 'ölüm', ümür 'ömür', ün 'ön', üde- 'öde-', örnek 'örnek', süz 'söz', bülük 'bölük', düşek 'döşek' (s. 24). cülmüş 'gülmüş', cümdi 'gömdü', cürdün mi? 'gördün mü?' (s. 25). cürüşmek 'görüşmek', cüre 'göre', cüster- 'göster-', cüt 'göt', çufte 'köfte', çük 'kök', çü 'köy', çüpri 'köprü', çüşe 'köşe', dük- 'dök-', düşet- 'döşet-', sügüt 'sögüt', sük- 'sök-', süle- 'söyle-', sün- 'sön-', üçüz 'öküz', üg- 'öv-', üp- 'öp-', üt- 'öt-', üte 'öte', üzle- 'özle-', üzür 'özür' (s. 28).

cürürüm 'görürüm', cürürsün 'görürsün', cürürsük 'görürüz' (Kruezi Tunalıgil 1988b: 60). gürmediydim 'görmediydim', gürmediydik 'görmediydik' (s. 65). gürmemişimişim 'görmemişmişim', gürmemişimişsik 'görmemişmişiz', süleyecekimişim 'söyleyecekmişim', süleyecekimişla 'söyleyeceklermiş', cürünsaymışım 'görünseymişim' (s. 68). üteycün 'dünden bir evvelsi gün', üleyen 'öğleyin' (s. 71).

ümer 'ömer', üzürli 'özürlü' (Jable 2010: 42).

Priştine

/ö/ vokali ön seste Priştine Türk ağzında bulunmamaktadır. Onun yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır.

büregi 'böreği', cübegi 'göbeği', çüki 'kökü', çüşkümde 'köşkümde', dünmedim 'dönmedim', dünmiş 'dönmüş', düner 'döner', düşek 'döşek', düşeli 'döşeli', düşeklen 'döşekle', düşenir 'döşenir', ülsün 'ölsün', süzüni 'sözünü', çümlek 'çömlek', ülen 'öğleyin', önce 'önce', üpsün 'öpsün', üzellikle 'özellikle' (Tunuslu 2005: 55). bücke 'böcek', dükümcü 'dökümcü' (Jable 2010: 41), sünderirdilar 'söndürürdüler' (s. 42).

Vıçtırın

cür- 'gör-' (Baki, 1988: 79). cüzüme 'gözüme', cürmeyince 'görmeyince', cünlümce 'gönlümce', cünlüm 'gönlüm', ürmezlar 'örmezler' (s. 80).

cünülli 'gönüllü', cürdüm 'gördüm', çüpri 'köprü', dügerdi 'döverdi', süz 'söz', ügretti 'öğretti' (İğci 2010: 23).

güç 'göç' (Jable 2010: 41).

Mitroviça

üzür 'özür', çüşe 'köşe', cügüs 'gögüs', büle 'böyle', çüz- 'çöz-', dün- 'dön-', sük- 'sök-', üzle- 'özle-' (Hafız 1979: 76). üteycünçi 'öteğünkü', cüldilar 'güldüler' (s. 78).

dünem 'dönem' (Jable 2010: 41). üpmişim 'öpmüşüm' (s. 42).

Gilan

güri 'görüyor', küyde 'köyde', küti 'kötü' (Jable 2010: 41). ülürsük 'ölürüz', yünetmişim 'yönetmişim' (s. 42).

İpek

tübe 'tövbe', üzleym 'özlüyorum' (Jable 2010: 42).

Kuzey Makedonya Türk Ağzlarında

Kuzey Makedonya Türk ağzlarında /ö/ > /ü/ değişimi Kosova Türk ağzlarında olduğu gibi karakteristiktir. Kuzey Makedonya Türk ağzlarında /ö/ vokalinin korunduğu bazı ağzlar da vardır. Hamdi Hasan'a göre /o, /ö/ vokalleri, Valandova, Konçe, Koçana, İştıp, Pirlepe, Köprülü ve Kocacık'ta devamlı kullanılırken; Ohri, Resne, Manastır, Üsküp ve Kumanova'da çok sınırlı, Gostivar, Kalkandelen ve Kosova Türk ağzlarında ise hiç kullanılmamaktadır (Hasan 1997: 16). Oktay Ahmed'e göre Gostivar Türk ağzında /ö/ vokali /ü/ ya da /u/'ya dönüşmektedir. Vrapçište'de /ö/ yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır. Ülkenin kuzeyinde bulunan Kalkandelen'de de /ö/ yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır. Üsküp ve Kumanova'da da /ü/ vokali görülmektedir. Dinler, Radoviş, Valandova, Manastır, Resne, Ustruga'da ise /ö/ vokali görülmektedir (Ahmed, 2012: 17-20).

Orta Güreler

düşetmişler 'döşetmişler' (Hüseyin 1968: 98).

Gostivar

süledi 'söyledi', sülemeyin 'söylemeyin' (Yusuf 1980: 90). ügütledik 'ögütledik' (s. 91). gürümcemden 'görümcemden', gürdün 'gördün' (s. 92). kümüriyle 'kömürüyle' (s. 94). gönülle 'gönülle', sügdi 'sövdü' (s. 96). küpek 'köpek', küttek 'kötek' (s. 97).

ününden 'önünden', küklendi 'köklendi', çüzüldü 'çözüldü' (Hasan 1983b: 134). üpsam 'öpsem' (s. 136). küv 'köy' (s. 152).

düşekte 'döşekte', ülecim 'öleceğim' (Zdraveva 1981:147). düner 'döner', gürrür 'görür', ülsün 'ölsün', ülebiler 'ölebilir', gümsün 'gömsün' (s. 148). güksünden 'göğsünden' (s. 150). günderır 'gönderir', düner 'döner', sügsün 'sövsün', ünine 'önüne' (s. 151).

kütegi 'köteği', güsterırler 'gösterirler' (Yusuf 1977: 101). ününde 'önünde', güremezdık 'göremezdik' (s. 102). gürecekler 'görecekler' (s. 103). üdetti 'ödetti', üdedım 'ödedim' (s. 104).

Üsküp

günlümün 'gönlümün', üter 'öter', günlünü 'gönlünü', üpsam 'öpsem', güksımın 'göğsümün' (Eren 1984: 98). gürenler 'görenler', gönül 'gönül', ülüm 'ölüm', günlümü 'gönlümü', küki 'kökü', gülgelıgı 'gölgeliği', güirmeince 'görmeyince', gükte 'gökte' (s. 99). gügüm 'gügüm', gürmedım 'görmedim', dügüşelim 'dövüşelim', üpüşelim 'öpüşelim', gürdım 'gördüm', ülümnden 'ölümnden', gönül 'gönül', günlümü 'gönlümü', gümlek 'gömlek', ügreten 'öğreten', ülürım 'ölürüm' (s. 100). gürmeyen 'görmeyen', güren 'gören', günlümün 'gönlümün', güzümün 'gözümün', süyleyenler 'söyleyenler', süylesın 'söylesin', ünümüzde 'önümüzde' (s. 101).

gönül 'gönül', günder 'gönder' (Edip 1977: 63). üpe üpe 'öpe öpe', gütürdılar 'götürdüler' (s. 64). güksünde 'göğsünde' (s.65).

süger 'söver', süs 'söz', ütürü 'ötürü', ümrimde 'ömrümde', ürtülü 'örtülü', küti 'kötü', üderdi 'öderdi', üvüdü 'öğütün', übeklersın 'öbeklersin', üylecene

'öylece', güçmen 'göçmen', gürsün 'görsün', gürmişiniz 'görmüşsünüz' (Yıldız Yalçındağ 2022: 86).

Kalkandelen

Kalkandelen Türk ağzında da /ö/ vokali çok az görülmektedir. Onun yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır.

kümür 'kömür', gülge 'gölge', üp- 'öp-', düşek 'döşek', ülüm 'ölüm' (Hasan 1983a: 111). ümri 'ömrü' (s. 113). ügün- 'övün-' (s.114).

Kocacık

Kocacık Türk ağzında /ö/ vokali görülmemektedir. Onun yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır.

ümürlü 'ömürlü', üütmek 'öğütmek' (Hasan 1995: 33). kümür 'kömür', gülge 'gölge', düşek 'döşek' (s. 36).

Kumanova

bübrek 'böbrek', bürek 'börek', çük- 'çök-', çümlek 'çömlük', çüp 'çöp', çüz- 'çöz-', düg- 'döv-' dük- 'dök-', dülüm 'dönüm', dün- 'dön-', düşek 'döşek', gübek 'göbek', gügüs 'gögüs', gülge 'gölge', günder- 'gönder-', gütür- 'götür-', küpük 'köpük', sügüt 'sögüt', sün- 'sön-', üde- 'öde-', üdünc 'ödünç', üfke 'öfke', ügren- 'öğren-', ügüt 'öğüt', üksürük 'öksürük', ülçi 'ölçü', ünçe 'önce', ürdek 'ördek', üyleyin 'öğleyin' (Eckmann 1962: 113).

Dinler

düv- 'döv-', düüş- 'dövüş-', güüs 'gögüs', sün- 'sön-', süüt 'sögüt', süv- 'söv-', süyle- 'söyle-', üv- 'öv-', üüt 'öğüt', üüd- 'övüt-', üylen yemey 'ögle yemeği', güde 'gövde', kü 'köy', üren- 'öğren-', üşür- 'öksür-', üsüs 'öksüz' (Eckmann 1960: 191).

Resne

ülü 'ölü', ülür 'ölür', üldün 'öldün', üpéym 'öpeyim', üpsün 'öpsün', üte 'öteye /ötede', ütede 'öteye', üréttiniz 'öğrettiniz', üdi 'ödü', üküzi 'öküzü', ümri 'ömrü', ümründe 'ömründe', ümür 'ömrü', ününe 'önüne', üredir 'öğretir', ürsün 'örsün', ürtmiş 'örtmüş', ürtündük 'örtündük', üten 'öteden', üdecem 'ödeyeceğim', üdemézmiş 'ödemezmiş', üküz 'öküz', üldürmedi 'öldürmedi', üldüréym 'öldüreyim', ürétsinler 'öğretsinler', bümiş 'büyümüş', düérdik 'döverdik', düérim 'döverim', küpri 'köprü', dündi 'döndü', düner 'döner', dünmez 'dönmez', gürecén 'göreceksin', gündérriler 'gönderirler', güréym 'göreyim', küpriy 'köprüyü', küpük 'köpük', küpéklerden 'köpeklerden' (Ahmed 2001: 56).

Ohri-Prespa

üte 'öte', ülsaydım 'ölseydim' (Ahmed 2005: 266). güzleneym 'gözleniyorum', güzlendim 'gözlendim' (s.269). gütürsün 'götürsün' (s. 272). ütee 'öteye' (s. 274). üküzleri 'öküzleri', üküzümüzi 'öküzümüzü', ününde 'önünde' (s. 275). düner 'döner', üküzlerini 'öküzlerini', dünsünler 'dönsünler', dünerler 'dönerler' (s. 276).

Vrapçište

Batı Rumeli ağızlarından biri olan Vrapçište Türk ağzında da özellikle kök hecelerde /ö/ vokali yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır (İbrahim 1997: 32).

üdedım ‘ödedim’, üküs ‘öküz’, üleym ‘ölüyorum’, ümür ‘ömür’, ürtiçesi ‘örtücüğü’, çümlekte ‘çömlekte’, günülle ‘gönülle’, küprisini ‘köprüsünü’ (İbrahim 1997: 5). kümür ‘kömür’, günül ‘gönül’, gürümcesini ‘görümcesini’, gübegini ‘göbeğini’, güçmen ‘göçmen’, güksüne ‘göğsüne’, çümlekte ‘çömlekte’, düşegi ‘döşeği’, dügerdiler ‘döverdiler’, gümlekler ‘gömlekler’, gülge ‘gölge’, gükten ‘gökten’, güre ‘göre’, güzi ‘gözü’, küşede ‘köşede’, küpekler ‘köpekler’, küprisini ‘köprüsünü’, küvde ‘köyde’, süzi ‘sözü’, sügdi ‘sövdü’, üküzlerle ‘öküzlerle’, üliler ‘ölüler’ (s. 32).

2. /g/,/ğ/>/y/ Değişimi

/g/,/ğ/>/y/ değişimi Kıpçak Türkçesinde görülen ses değişimlerinden biridir. İç seste bulunan /g/ konsonu akıcılaşarak /y/’ye dönüşmektedir. Söz konusu değişim tarihi Kıpçak Türkçesi eserlerinden Codex Cumanicus, Kitâbü'l-İdrâk, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye, Töre Bitiği, El-Kavânünü'l-Külliyeye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî’de görülmektedir (Güner 2020: 93). Bu ses değişimi günümüz Kıpçak Lehçelerinden Tatar, Kırgız ve Kazak lehçelerinde görülmektedir (Öner 2013: 14).

Kosova Türk Ağızlarında

/g/,/ğ/>/y/ değişimi Kosova Türk ağızlarında tek örnekte tespit edilmiştir.

yeyeni ‘yeğen’ (Jable 2010: 13).

Kuzey Makedonya Türk Ağızlarında

/g/,/ğ/>/y/ değişimi Kuzey Makedonya Türk ağızlarından Vrapçište, Dinler, Resne ve Üsküp’te tespit edilmiştir. Örnekleri azdır.

Vrapçište

buyun ‘bugün’ (İbrahim 1997: 48).

Dinler

fesliyan ‘fesleğen’ (Eckmann 1960: 192).

Resne

çócuya ‘çocuğa’, éylendin ‘eğlendin’ (geç kaldım) (Ahmed 2001: 96).

Üsküp

aşayi ‘aşağı’ (Yıldız Yalçındağ 2022: 127).

3. /f/>/p/ Değişimi

Kıpçak Türkçesi özelliklerinden biri de /f/>/p/ değişimidir. Bu değişim günümüz Kıpçak Türkçesi Lehçelerinde Kırgız ve Kazak Türkçelerinde görülmektedir (Öner 2013: 15, 16). Bahsi geçen ses değişimi Kosova Türk ağzlarında özellikle “fayton” ve “fasulye” kelimelerinde görülürken; Kuzey Makedonya Türk ağzlarında “fayton” kelimesinde tespit edilmiştir.

Kosova Türk Ağzlarında

/f/>/p/ ses değişimi Kosova Türk ağzlarından olan Priştine Türk ağzında bilhassa alıntı kelimelerde görülmektedir. Söz konusu değişim Prizren, Mamuşa, Vıçıtırın ve Mitroviça Türk ağzlarında “fayton” ve “fasulye” kelimelerinde tespit edilmiştir.

Priştine

pasula (<fasu’lye *Rum.*), paytona (<phaéton *Fr.*) “fayton”, paytonlari ‘faytonları’, tepecidir ‘tefeci’, manipatura (<manifattura *İt.*) (Tunuslu 2005: 109). pasulay ‘fasulyeyi’ (Jable 2010: 17).

Prizren

payton ‘fayton’, pasul ‘fasulye’ (Hafız 1980a: 64), pasul yememek ‘fasulye yememek’ “boşuna oturmamak” (Hafız, 1977: 135). payton ‘fayton’ (Jable 2010: 17).

Mamuşa

payton ‘fayton’, pasul ‘fasulye’ (Morina 1985: 31).

Vıçıtırın

pasulasi ‘fasulyesi’ (İğci 2010: 139), paytonlar ‘faytonlar’ (s. 141).

Mitroviça

payton ‘fayton’, pasula ‘fasulye’ (Hafız 1979: 81).

Kuzey Makedonya Türk Ağzlarında

/f/>/p/ değişimi Kuzey Makedonya Türk ağzlarından Üsküp, Dinler, Kalkandelen, Kumanova ve Kocacık Türk ağzlarında “fayton” kelimesinde tespit edilmiştir.

Üsküp

paytonlen ‘faytonla’ (Yıldız Yalçındağ 2022: 132).

Dinler

payton ‘fayton’ (Eckmann 1960: 194).

Kalkandelen

payton ‘fayton’ (Hasan 1983: 114).

Kumanova

payton ‘fayton’ (Eckmann 1962: 117).

Kocacık

payton ‘fayton’ (Hasan 1995: 39).

4. /h/ Türemesi

Kıpçak Türkçesinde söz başında /h/ türemesinin meydana geldiği bilinmektedir. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden Codex Cumanicus, Kıpçakça Zebur, Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Et Tuhfetü'z Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye’de bazı kelimelerin ön sesinde /h/ türemesi görülmektedir. (Güner 2020: 101).

Kosova Türk Ağzlarında

Kosova Türk ağzlarından Priştine, Mitroviça, Vıçıtırın, Mamuşa’da bilhassa alıntı kelimelerin ön sesinde /h/ konsonunun türediği tespit edilmiştir.

Priştine

Priştine Türk ağzında /h/ türemesi çoğunlukla alıntı kelimelerde ön seste görülmektedir.

hama (<ama Ar.), hudba (<udba Srp.) “Eski Yugoslavya istihbarat servisi” (Tunuslu 2005: 119).

haçif ‘akif’ (Jable 2010: 57).

Mitroviça

helbette ‘elbette’, halet ‘alet’ (Canhasi, 2014: 41). helbette ‘elbette’, hambar ‘ambar’, havli ‘avlu’ (Hafız 1979: 83).

hama ‘ama’ (Jable 2010: 57).

Vıçıtırın

hâşure (<‘âşūrā Ar.) (İğci 2010:45).

Mamuşa

hambar ‘ambar’, haşure ‘aşure’ (Morina 1985: 32).

Kuzey Makedonya Türk Ağzlarında

Kuzey Makedonya Türk ağzlarından Vrapçište, Kumanova, Dinler ve Üsküp’te bazı kelimelerin ön sesinde /h/ konsonunun türediği görülmüştür.

Vrapçište

Ön seste /h/ türemesi Vrapçište Türk ağzında görülmektedir.

hambarlarda ‘ambarlarda’, haşure ‘aşure’, herbap ‘erbap’ (İbrahim 1997: 54).

Kumanova

halet ‘alet’, hambar ‘ambar’, havli ‘avlu’, haylak ‘aylak’, helbet ‘elbet’ (Eckmann 1962: 118).

Dinler

hambar ‘ambar’, harın ‘arın’ “uzun zaman çalıştırılmamış hayvan”, helbet ‘elbet’ (Eckmann 1960: 195).

Üsküp

haslında ‘aslında’, hatarım ‘atarım’, hapansız ‘apansız’, hakılıymış ‘akılıymış’, hayırım ‘ayırım), hamin ‘âmin’, hadedini ‘âdet’, hasıl ‘asıl’ (Yıldız Yalçındağ 2022: 150, 151).

5. /t/ Konsonunun Korunması

Ali Akar’a göre Türk dilinin tarihî ses değişimi içinde en önemlilerinden biri /t/ > /d/ ötümlüleşmesidir. Oğuz yazı dilleri ve ağızları bu değişmeyi düzenli bir şekilde takip ederken Kıpçak ve Karluk lehçelerinde ön ses ötümsüzlüğü korunmuştur. Türkiye Türkçesinde 13. yüzyıldan itibaren ön seste bazı kelimeler ötümsüz hâlini korumuştur (Akar 2013:62). Prizren Türk ağzında “tiçen” kelimesi eski şekliyle kullanılmıştır. Oğuz yazı dilleri ve ağızlarında düzenli olarak takip edebildiğimiz /t/ > /d/ ses değişiminin Kıpçak Türkçesinin etkisiyle kimi sözcüklerde gerçekleşmediği ve ötümsüz ünsüzün tarihî metinlerdeki eski şeklini koruduğu örnekler, Üsküp Türk ağızlarında tespit edilmiştir.

Kosova Türk Ağızlarında

Prizren

tiçen (<DLT tiken) (Çerkezi 2022: 110).

Üsküp

tedigımız (<ET te-), temincek (<ET timin), tüşer (<ET tüş-), tikenli (<DLT tiken¹) (Yıldız Yalçındağ 2022: 120).

6. Sonuç

Tarihî dönemlerden itibaren Türk dili birçok coğrafyada gelişimini sürdürmüş, bulunduğu coğrafyadaki dillerle etkileşimde olarak çeşitli dil unsurlarının teşekkül etmesine yardımcı olmuştur. Türk dilinin eski devirlerden beri gelişimini sürdürdüğü bölgelerden biri de Balkan sahasıdır. Birçok Türk boyunun farklı dönemlerde bu coğrafyaya yerleşmesi, tarih ve dil açısından bölgeyi etkilemiştir. Bu etkiyi bilhassa bölgede konuşulan Türkçede ve diğer Balkan dillerinde görmek mümkündür. Çalışmamızı ihtiva eden Kuman-Kıpçak Türkleri bu sahada ilk olarak XI. yüzyılda zuhur etmiştir. XV. yüzyılın devamında Moğol istilası sebebiyle birçok Kıpçak Türkü bölgeye yerleşmiştir. Bunun neticesinde bölgede konuşulan Balkan dillerinin yanında Türk ağızları da Kıpçak Türkçesinden

¹Ahmet Bican Ercilasun & Ziyat Akkoyunlu (2014). Kaşgarlı Mahmud- Divanu Lugati't Türk, Giriş-Metin Çeviri-Notlar-Dizin. TDK Yayınları, Ankara. ss. 879.

fonetik, morfolojik ve söz varlığı açısından etkilenmiş ve bu etkiyi günümüze kadar sürdürmüştür. Çalışmamız, Batı Rumeli ağızlarından olan Kosova ve Kuzey Makedonya Türk ağızlarında Kıpçakça fonetik unsurların tespitiyle sınırlandırılmıştır. Bahsi geçen Türk ağızlarıyla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde /o/ > /u/ değişiminin meydana geldiği örnekler her iki ağızda da nadir olarak tespit edilmiştir. /ö/ > /ü/ değişimi söz konusu ağızlarda karakteristik olarak görülmektedir. Kosova Türk ağızlarından Mamuşa, Prizren, Priştine’de /ö/ vokali yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır. Kuzey Makedonya Türk ağızlarından Kalkandelen’de /ö/ vokali çok az görülmekteyken; Kocacık Türk Ağzında /ö/’nün yerini /ü/ vokali almıştır. İç seste /g/ > /ğ/ > /y/ değişimi Kosova Türk ağızlarında tek örnekte tespit edilmiş, Kuzey Makedonya Türk ağızlarında da nadir olarak görülmüştür. Ön seste /f/ > /p/ değişimi Kosova Türk ağızlarında özellikle “fayton” ve “fasulye” kelimelerinde görülürken; Kuzey Makedonya Türk ağızlarında “fayton” kelimesinde tespit edilmiştir. Ön seste /h/ türemesi Kosova ve Kuzey Makedonya Türk ağızlarında bilhassa alıntı kelimelerde görülmektedir. /t/ konsonunun korunduğu örnekler Kosova Türk ağızlarında “tiçen” kelimesinde tespit edilmiştir. Kuzey Makedonya Türk ağızlarında da birkaç örnekle sınırlıdır.

7. Kaynakça

- AHMED, Oktay (2001). *Resne ve Çevresi Türk Ağızlarının Fonetik ve Leksik Özellikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Makedonca). Üsküp: Aziz Kiril Metodi Üniversitesi, "Blaje Koneski" Filoloji Fakültesi.
- AHMED, Oktay (2005). *Ohri-Prespa Yöresi Türk Ağızlarının Morfosentaksı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi (Makedonca). Üsküp: Aziz Kiril ve Metodi Üniversitesi "Blaje Koneski" Filoloji Fakültesi.
- AHMED, Oktay (2012). “Makedonya Türk Ağızlarında İki Sesin Durumu Üzerine "ö" Ünlüsü ve "h" Ünsüzü”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1, 2: 15-26.
- AKAR, Ali (2013). *Muğla ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AYDEMİR, Hakan (1997). “Türkçede İlk Seslemdeki Yuvarlak Ünlülerin Nitelikleri Üzerine”- Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe. *Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference. June 16-21, 1996. Szeged*. (Yayımlayan: Arpad Berta) *StudiaUralo-Altaica* 39: 19-30.
- AYDEMİR, Hakan (2005). “Gagauzcada Kıpçakça Etkisi Üzerine”. *Studia Turcologica Cracoviensia* 10, Krakow: 27-47.
- BAKİ, Enver (1988). “Vuçitırın Manileri”. *Sesler*, IV/28 (Eylül 1988): 79-82.
- BİLGİN, Azmi; HACİEMİNOĞLU, Necmettin (2022). “Kıpçak Türkçesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25: 421-423.
- BOZ, Erdoğan (2003). “Makedonya ve Kosova Türk Atasözleri ve Deyimlerinde Ünlü Olayları”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5: 1-12.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1964). “Anadolu ve Rumeli Ağızları Ünlü Değişmeleri”. *TDAY-Belleten*: 1-33.
- CANHASI, Suzan (2014). *Mitroviça Türk Ağzı*. Gece Kitaplığı.
- ÇERKEZİ, Delfina (2022). *Kosova-Prizren Türk Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.
- DEMİR, Necati (2000). “Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri”. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I 2007*. Ankara, TDK: 417-424.
- ECKMANN, Janos (1960). “Dinler (Makedonya) Türk Ağzı”. *TDAY Belleten*: 189- 204.
- ECKMANN, Janos (2014). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. 4. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- ECKMANN, Janos (1962). “Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı”. (Haz. János. Eckmann, Ağah.Sırrı. Levend, Meccud Mansuroğlu) *Nemeth Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 111-144.
- ECKMANN, Janos (2004). “Edirne Ağzı”. (Çev. Oğuzhan Durmuş) *İlmi Araştırmalar*. İstanbul: Gökkuşbuca, 135-150.
- EDİP, Yusuf (1977). “Üsküp Türkülerinden Seçmeler”. *Sesler* 113/20 (Kasım 1967): 61-66.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kaşgarlı Mahmud-Divanu Lugati't Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- EREN, İsmail (1984). “Kiril Harfleriyle Yayımlanmış Üsküp Manileri”. *Sesler* XX/189 (Ekim 1984): 95-102.
- GÜLSEVİN, Güner (2008). “Türkiye Türkçesinde Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 2: (ç>ş Değişmesi)”. *Turkish Studies*. 3/3: 378-387.
- GÜLSEVİN, Güner (2009). “Türkiye Türkçesi Ağzlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 1: (G>V Değişmesi), Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (25-30 Mart 2008 Şanlıurfa), Ankara, s.251-258.
- GÜNER, Galip (2020). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- HAFIZ, Nimetullah (1977). “Prizren’de Türk Deyim ve Atasözleri I”. *Çevren (Priştine)*, V/13: 125-135.
- HAFIZ, Nimetullah (1979). “Kosova Mitroviçası, Vuçitırın ve Priştine Türk Ağzlarının Başlıca Özellikleri”. *Çevren*, 21-22: 75-91.
- HAFIZ, Nimetullah (1980a). “Prizren Türk Ağzının Özellikleri (I)”. *Çevren*, 27: 49-66.
- HAFIZ, Nimetullah (1980b). “Prizren Türk Ağzının Özellikleri (II)”. *Çevren*, 28: 51-56.
- HAFIZ, Nimetullah (1980c). “Prizren’de Türk Masalları II”. *Çevren (Priştine)*, VII/1: 115-128.
- HASAN, Hamdi (1983a). “Kalkandelen Türk Ağzı”. *Sesler, Üsküp*, 173: 103-131.
- HASAN, Hamdi (1983b). “Gostivar Manileri Üzerine”. *Sesler*, XIX/179 (Ekim 1983): 125-140.
- HASAN, Hamdi (1995). “Kocacık (Makedonya) Ağzının Ses Özellikleri”. *Sesler*, XXXIV/297 (Haziran 1995): 29-43.
- HASAN, Hamdi (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HÜSEYİN, Nilüfer (1968). “Orta Güreler Köyünün Dügün Âdetleri”. *Sesler* IV/27 (Haziran 1968): 97-102.
- İBRAHİM, Nazım (1997). *Vrapçište ve Çevresi Türk Ağzı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- İĞCİ, Alpay (2010). *Vıçitırın-Kosova Türk Ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- JABLE, Ergin (2010). *Kosova Türk Ağzları (İnceleme- Metin- Sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- KARAAĞAÇ, Günay (2015). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KRÜEZİ TUNALIGİL, Cemal (1988a). “Mamuşa Türk Ağzı ve Özellikleri”. *Çevren*, 63: 51-63.
- KRÜEZİ TUNALIGİL, Cemal (1988b). “Mamuşa Türk Ağzı ve Özellikleri (III)”. *Çevren*, 64: 59-73.
- KURAT, Akdes Nimet (1937). *Peçenek Tarihi*. İstanbul.
- KURAT, Akdes Nimet (1972). *Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- MORİNA, İrfan (1978). “Mamuşa Tarihi Abideler ve Folklor Hazinesi”. *Çevren (Priştine)*, VII/17: 201-207.
- MORİNA, İrfan (1985). “Mamuşa Ağzının Fonetik Özellikleri”. *Çevren*, 49: 23-32.
- ÖNER, Mustafa (2013). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖZGÜR, Can (2002). “Doğu Karadeniz Ağzlarında Kıpçakça Üzerine Tespitler”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 13: 119-124.
- ÖZYETGİN, Melek (2006). “Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı”. *Chinese Academy of Social Science (Konferans), TURFAN*, China Potok.
- RASONYI, Laszlo (1944). “Tuna Havzasında Kumanlar”. *Belleten*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- RASONYI, Laszlo (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- SAFRAN, Mustafa (2015). “Kuman/Kıpçaklar” *Yeni Türkiye Rumeli Balkanlar Özel Sayısı I*. 66: 339-348.
- TUNUSLU, Erdiç (2005). *Kosova-Priştine Türk Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- UYDU YÜCEL, Mualla (2015). “Balkanlarda Peçenekler”. *Yeni Türkiye Rumeli Balkanlar Özel Sayısı I*. 66:301-316.
- UYDU YÜCEL, Mualla (2022). “Kıpçaklar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25, 420-421.
- YILDIZ YALÇINDAĞ, Elifnur (2022). *Üsküp Merkez ve Çevresi Türk Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale: ÇOMÜ.
- YUSUF, Sabit (1977). “Gostivar Ağzı (II)”. *Sesler*, XIII/116 (Mayıs 1977), Vrapçişte: 101-105.
- YUSUF, Sabit (1980). “Gostivar Halk Türküleri II”. *Sesler*, XV/150 (Kasım 1980): 89-97.
- ZDRAVEVA, Milka (1981). “Üç Gostivar Masalı”. *Sesler*, XVII/161 (Aralık 1981): 146-153.